

A KARLÓCAI BÉKÉBEN KIJELÖLT HATÁR HATÁRTÉRKÉPE

Border map of the border set by the Karlóca Peace Treaty

The Karlóca Peace Treaty marked the new borders broadly. The interpretation of the treaty and the actual designation of the frontiers was done by a Turkish and an Austrian committee. The leader of the Austrian committee was Marsigli, its map-maker J. C. Müller.

The significance of the border designation between the two empires lies in the fact that it abolished the so-called border region or frontier zone that had been existing for centuries. The borderlines were actually set and made visible in the field for the first time between the two countries/empires. The subject of this paper is the presentation of the map drawn in the course of border designation, including the examination of the map as a cartographical work (naming, legend), and as an implementation (actual line of the border) of the considerations.

There are 39 map sheets representing the approximately 850-kilometre-long borderline and the area on both sides in two-hour-walk distance. This map, dating back to 1701–1703, is one of the first thematic maps which meets all the criteria. As for its significance, it is equivalent with the maps of the Trianon Peace Treaty – just as the Karlóca Peace Treaty, which set the borders of the Austrian Empire (including those of Hungary) for more than two centuries, is equivalent with the Trianon Peace Treaty.

The map, put together under Marsigli's supervision, is a work of high cartographical-technical standard, it is in every respect equivalent with the other cartographical works of the time. It was the first time in the history of European cartography that such detailed, specific and thematic survey was made of such long borderline in such short time. The pieces of information on the map provide a real depository for scholars which comprise historical data and geographical conditions of the recorded border region. The processing of this cartographical work's data has started with this paper.

Suba János PhD, alezredes, a Hadtörténelmi Levéltár Hadtörténelmi Térképtára vezetője, kutatási területe a történelmi földrajz, a határ- és térképtörténet, e-mail: suba.janos@mail.militaria.hu

Keywords: Karlóca Peace Treaty, Ferdinando Marsigli, Johann Christoph Müller, border, thematic map, borderline map, historical geography

Bevezetés

Az 1683–1699 között lezajlott török elleni visszafoglaló háború, amely alapvetően változtatta meg a Duna-medence erőviszonyait,¹ a karlócai békével ért véget.² Az 1699. január 26-án aláírt békeszerződés csak nagy vonalakban rögzített a határokat.³ A békeszerződés értelmezését és a határok terepi kitűzését két bizottság végezte el, egy török és egy Habs-

¹ A megváltozott geopolitikai helyzetre lásd: *Csüllög Gábor*: Történelmi régiók két földrajzi térben. (Délvidék: Kárpát-medence és/vagy Balkán). A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) Évkönyve, 2009. Szeged–Kaposvár, 2009. 268–273. o., továbbá *Csüllög* 2010. 29–37. o.; *Csüllög* 2007. 147. o.

² A karlócai békéről lásd: *Acsády Ignác*: A Karloviczi béke története 1699. Budapest, 1899.; *Szita László – Seewann, Gerhard*: A karlócai béke és Európa. (Okmánytár) Pécs. 1999.

³ A békeszerződés szövegére lásd: *Katona István*: Historia critica Regnum Hungariae. Buda, 1805. 106–125. o.

burg.⁴ Véleményünk szerint a határkitűzés szempontjából – a közös elvek és az egymás közt felosztott munkafolyamatok alapján – a két bizottság voltaképpen egy bizottságnak számít, noha pénzügyi megfontolások alapján külön-külön dolgoztak. A határkijelölés a két birodalom között azért volt nagy jelentőségű, mert felszámolta az addigi, évszázadok óta létező „végvidéket,” a „határzónát”, a terepen viszont kijelölte és láthatóvá is tette a határvonalat, először az érintett országok/birodalmak között.

A Habsburg bizottság vezetője Luigi Ferdinando Marsigli⁵ volt, aki szakértőként is aktívan részt vett a tárgyalásokon. Marsigli térképészeti vonatkozású munkásságát a szakirodalom már ismeri,⁶ térképeinek elemzésével azonban még adós. Marsigli kíséretéhez térképészek és rajzolók tartoztak, akik a jelentések mellé vázlatokat, térképeket készítettek. A legtöbb térképet Marsigli instrukciói alapján Johann Christoph Müller nürnbergi kartográfus rajzolta.⁷

Dolgozatunk témája – terjedelmi korlátok miatt – a határkijelölés során készült térkép-mű ismertetésére korlátozódik, amelyet részint a munkálatok kartográfiai eredményeként, részint azok gyakorlati megvalósulásaként vizsgálunk meg.

A határtérkép

A határtérképek – a térképek osztályozásában – a tematikus térképek csoportjába tartoznak, vagyis egy meghatározott célból, egy adott szempont szerint készülnek. A tematikus térképek csoportja további alcsoportokra oszlik, ide tartoznak például (többek között) a történeti térképek, ez utóbbi alcsoportba a politikátörténeti térképek, melyeken belül további alcsoportot képeznek a történeti határkijelölések és határfelmérések térképei, a határtérképek.⁸

A térkép egyik információja a határ. A természetben a határ töréspontjait határjelek testesítik meg, amelyeket a térképen is jelölnek. A határtérképek jelentőségének megértéséhez ismerni kell a topográfiai térképek határvonal-ábrázolásának rendszerét, amely méretaránytól függően egyezményes jelekben (jelkulcsban) fejeződik ki. A tematikus térképen a „tárgyakat – a mi esetünkben a határjeleket – elhelyezésük, felismerésük és a határvonal pontos futása bemutatásának céljából ábrázolják. A térképi alap az általános tájékozódást és a „témának a környezetbe való beillesztését szolgálja. Vagyis a tematikus térképek feladatai – korlátozott céljuk ellenére is – hasonlóak a topográfiai térképekéhez.

A tematikus térképeket, többféle szempont alapján vizsgálhatjuk. A határtérképekről elmondhatjuk, hogy kvantitatív (mennyiséget szemléltető), statikus (egy adott időpontra vonatkozó állapotfelvétel eredményét bemutató), analitikus (egy téma elszigetelt, kiraga-

⁴ A témát *F. Molnár Mónika*: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom közti határ kijelölése a karlócai békét követően (1699–1701) PhD értekezése dolgozta fel történelmi szempontból 2008-ban.

⁵ A Marsigli-bibliográfiát Kisari Balla György gyűjtötte össze: *Kisari* 2005. 488–500. o. Marsigli Habsburg szolgálatban töltött éveiről és munkásságának európai összefüggéseiről lásd: *Stoye* 1994.

⁶ Marsigli határkijelölésben játszott szerepét és térképészeti tevékenységét *Deák Antal András* tárta fel, valamint ő publikálta Marsigli térképeinek katalógusát. *Deák* 2005.. Ugyanott található a térképek jegyzéke is. Marsigli munkásságával sok térképtörténész is foglalkozott. Lásd *Kisari* 2005. Marsigli-bibliográfiáját.

⁷ Müller munkásságáról és Marsiglihez fűződő kapcsolatáról lásd az előző jegyzetet.

⁸ A tematikus térképek osztályozását lásd *Klinghammer István – Papp Váry Árpád*: Tematikus kartográfia. Budapest, 1980.

dott ábrázolását tartalmazó) alaptérképek (mert közvetlen mérések eredményeit ábrázoló, objektív, nagy méretarányú helyszíni felvételen alapulnak).

Az elmondottakból kiderült, hogy a határtérképeken a legfontosabb elemek a határjelek és az azokat összekötő határvonal pontos ábrázolása. A határjeleket kis kiterjedésű, pontszerű jelformákkal ábrázolják. Kis kiterjedésük és változatosságuk lehetővé teszi a határjelek mellett a háromszögelési pontok típusának és minőségének bemutatását is. A határvonalat vonalszerű elemekkel ábrázolják. Így a határvonalak méretarányosan visszaadhatók, ami lehetővé teszi az egzakt kartometriai munkákat (például a távolság- és területmérést).⁹

Jelen esetben az első határtérképek egyikéről beszélhetünk, amely megfelel az ismertett ismérveknek. Jelentőségét tekintve egyenrangú a trianoni határok térképeivel – ugyanúgy, mint a karlócai békeszerződés is a trianoni diktátummal, hiszen több mint két évszázadon át biztosította a Habsburg Birodalom (és benne a Magyar Királyság) határát.

A vizsgált térképmű

A 42 darabból álló térképművet (1 áttekintő térkép, 39 szelvény és két [térkép nagyságú] jelmagyarázat) másolatban a Hadtörténeti Térképtár őrzi a B.IX.c.634. jelzeten.¹⁰ A Hadtörténeti Térképtárban található szelvények többsége az eredetiről készült másolat; valószínűleg nem Müller, hanem egy másik rajzoló munkája.

A kb. 850 km hosszú határvonalat két részre osztották: Bécshez (Karlócahoz) viszonyítva Dunán inneni és Dunán túli részt különböztettek meg. A kiindulási pont a Tisza torkolata. Ettől nyugatra „Cisdanubia,” a Dunán inneni terület (a Szerémség, Horvátország és Bosznia) 1–24. szelvényén keresztül, a Habsburg–török–velencei hármashatárig tart. A szelvények számozása jobbról balra növekszik.

A második szakasz, Bécsből nézve „Transdanubia” (a Dunán túli rész), a Tiszától keletre eső terület (Tisza–Maros–Erdély) a 39-től 25-ig terjedő számú szelvényeken, a Habsburg–török–havasalföldi hármashatárig. A szelvények számozása szintén jobbról balra tart.

A térképmű tájolása déli, vagyis a déli irány van fenn a mai északi irányban. Jobboldalt nyugat, lent észak, baloldalt keleti irány található. A térképek déli tájolása a korban elfogadott volt, még a XIX. század első felében is sokszor használták.

⁹ *Suba* 1996.

¹⁰ A térképet a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Hadtörténeti Térképtár 20 évvel ezelőtt, Deák Antal András kérésére, többször hazahozatta Bécsből. Jelzete az eredeti bécsi jelzet maradt: B.IX.c.634. Érthetetlen, hogy miért maradt ki a *Deák* 2005. CD-n található katalógusából az egész térképmű, noha az áttekintő szelvény a 236. képen szerepel. A sorozat többi 6, bemutatott térképe (236. [I.], 237. [II.], 238. [IV.], 239. [V.], 240. [VI.], 241. [XXIX.] kép [határszakasz]) nem azonos a Hadtörténeti Térképtárban lévővel. Egyedül a 200. kép (VII. szakasz) – amelyet, ismeretlen okból, Deák a határfolyók térképeinél ismertet – tűnik úgy, hogy azonos a Hadtörténeti Térképtárban lévő szelvényvel. A térképtári szelvények kidolgozottabbak, színesebbek, a domborzatábrázolásuk bővebb, névrajzuk pontosabb. Látszik, hogy több idő jutott a kidolgozásukra.

Az áttekintő szelvény

1. melléklet. Az áttekintő térképszelvény

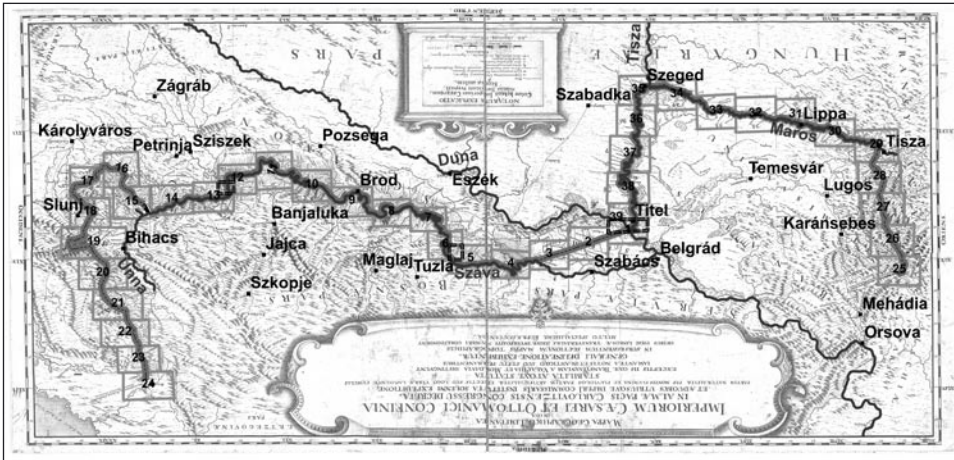
Az áttekintő szelvény fekvő téglalap alakú, mérete 48,5×105,5 cm. Kerete kettős: a külső kereten a földrajzi koordináták láthatók, a belső keret maga a térképtükör, mérete: 47,5×103,5cm. A kereten kívül található az égtájak megírása, fenn Meridies = dél, jobboldalt Occidens = nyugat, lent Septentrio = észak, baloldalt Oriens = kelet. A mai ember számára érdekes, hogy az áttekintő szelvény jobb felső sarkában található az Adriai-tenger, bal oldalt lent pedig Csongrád és Gyula városa.

Az érthetőség kedvéért megfordítottuk az áttekintő szelvényt, és berajzoltuk a 39 szelvény határoló vonalát és számát. Látható, hogy az ábrázolt terület határai: északon Csongrád–Varasd vonala, délen Vidin–Sebenico (Sibenik), keleten Az erdélyi Hunyad–Bulgária (Vidintől keletre 5-6 órányira), nyugaton Károlyváros (Carlstadt)–Zára vonala. Ezzel tulajdonképpen elhelyezik az új határvonalat, és kijelölik a határ menti területeket.

A térkép közepén látható a két (piros, sárga) színnel kiemelt határ, – kivéve a ki nem tűzött részeken (Novi táján) – mivel, ott nem született megegyezés a határvonalról – megszakad. A határvonaltól 2–2 óra járásnyi területet ábrázoltak, megegyezés szerint.

Fent, közepén, a kartusban szerepel a latin nyelvű címfelirat, amelynek magyar fordítása következő: „Földrajzi határtérkép, amely az Osztrák és Török császár Birodalmának az áldott karlócai békében megállapított, és mindkét birodalom biztosai által ünnepélyes helyszíni bejárása során meghatározott, részben természetes: hegyekkel, folyókkal és patakokkal, és részben mesterségesen: megfelelő helyeken felállított kövekkel és halmokkal megerősített és kítűzött határokat, a korábról már ismert, és régi helyükön megmaradt Erdélyt Oláhországtól és Moldovától elválasztó határokat kivéve, egy összesítő térképen mutatja, amelyen a rájuk merőlegesen behúzott vonalak és a közéjük írt számok azokat a soron következő topográfiai részlettérképeket jelölik, amelyek a területet sokkal részletesebben mutatják be.¹¹

¹¹ A térképek latin szövegét kérésünkre Csóka Ferenc barátunk fordította le, segítségét itt is köszönjük.

2. melléklet. Áttekintő térkép mai, északi tájolásban

Alul, középen, szintén díszes keretben látható a jelmagyarázat, amely szerint a sárga szín a császári, a piros szín a török birodalmat illeti meg. A jelkulcs a következő 9 elemből áll: 1.) utak, 2.) a császári biztosok és a török biztosok határkijelölő táboraik, 3.) a földből vagy kőből emelt mesterséges halmok jelei, 4.) fontosabb városok, 5.) helyőrséggel megerősített helyek, 6.) falvak, vagy puszták, 7.) lerombolt és 8.) elhagyott helyek, valamint 9.) a határőrség faházai. Aláírás: *Joh. Christoph. Müller, Norimbergens. fecit.* (A nürnbergi Johann Christoph Müller munkája.)

Az áttekintő lap méretaránya (*Scala hora pro couitante*): 8 cm = 10 óra lóháton. Számított méretaránya: 1:500 000.

A térképmű alapszíne sárga. Az Adriai-tenger, a folyók és mocsarak zöld, a hegyek, a kartus pereme sötétszürke. A császári birodalom határa sárga, a török határ piros színű. A határkijelölő bizottságok állomáshelyei szintén sárga és piros színnel jelöltek. Ezen az áttekintő térképen a szelvényeket határoló vonalak be vannak rajzolva, és a szelvény-számok is fel vannak tüntetve mellettük. Készült egy olyan másolat is, amelyen csak a szelvény-számok vannak megírva, a külső keret vastag, fekete vonal, és nem a már említett fokbeosztás szerepel rajta.

A határtérképek szelvényei

A határkijelölés után, 1702–1703 között készült térképszelvények latin nyelvűek, méretük 49,5×62,5 cm, a térképtükör mérete 47,5×60,5 cm. A kereten fokbeosztás van. A kereten kívül található az égtájak megírása, sokszor a térkép rajzolójának szignója is.

A térképszelvény címe a kartusban latinul feltünteteti a szelvény számát, római betűvel,¹² (Sectio), valamint az ábrázolt terület(ek) (a Szerémség, Bosznia, Horvátország, stb.) és a folyó(k) nevét. A vízszintes skálán a negyed, fél és az egy óra megtehető távolságok vannak berajzolva. A megegyezés értelmében a határvonaltól 2–2 órányira bejárható területet

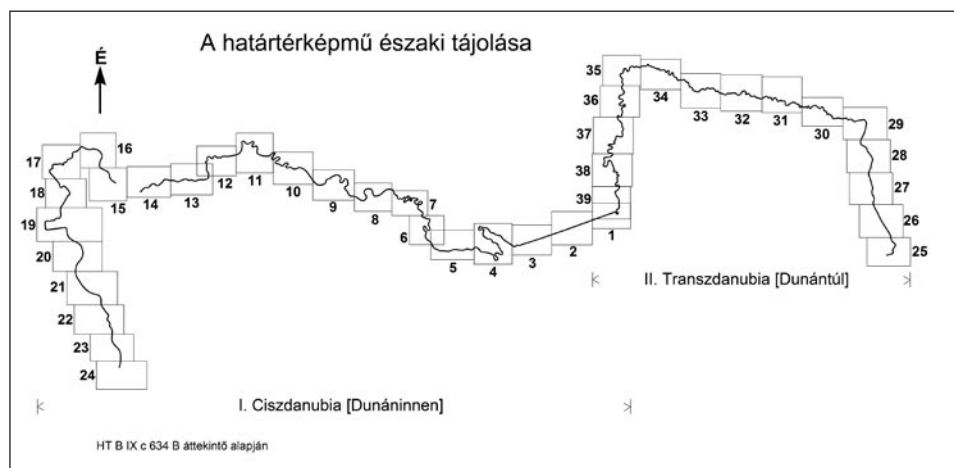
¹² A könnyebbség kedvéért a szelvények számát arab számokkal adjuk meg.

ábrázoltak, természetesen kitöltve (kirajzolva) a térképszelvényt. E szelvények számolt méretaránya 1:37 500.

A 19. számú szelvény mérete eltér a többiétől: 49,5×92,5 cm, térképtükör mérete: 47,5×90,5 cm. Az eltérés oka az, hogy a határvonal U alakot ír le, ezért kellett a térképszelvény szélességét – takarékosági okokból (rajzoló fizetése!) – megváltoztatni.

A szelvények alapszíne sárga, a hegyek szürkék, a fák feketék, a folyók és a nagyobb vízfelületek zöldek. A határvonal sárga és piros színnel jelölt, a települések rajza piros. A határdombok, valamint a határjelek szürke és fekete színűek. A névmegírás fekete.

A könnyebb kezelhetőség kedvéért a határszakaszt a már ismertetett módon megbonthattuk. Az I. szakasz Cisdanubia, azaz a Dunán innen terület (a Szerémség, Horvátország és Bosznia) 1–24. szelvénye. A II. szakasz Transdanubia, a Dunán túli terület (Tisza–Maros–Erdély) 39–25. számú szelvénye.

3. melléklet. Határtérképek szelvényezése. Vázlat

A névrajz

A térképek legnagyobb kincse a határvonal pontos ábrázolása mellett a névrajz. Mivel a háború után készült, így nagyon sok elpusztult települést jelölnek rajta. Az I. szakasz 24 szelvényén a települések jellege és száma a következő: összesen 104 település, 1 tanya, 11 elhagyott falu, 1 elhagyott mezőváros, 10 erőd, 4 vár, 47 őrhely, 5 sánc, 3 torony, 14 várrom, 3 rom, 7 toronyrom, 1 romos város, 15 templomrom, 1 kolostorrom, 1 görögkeleti monostor, 1 római sánc, 4 római rom. Összesen 233 jelölt és megnevezett objektum. Csúpan az őrhelyeknél fordul elő, hogy némelyikük megnevezése hiányzik.

A II. szakasz térképszelvényein a következőket találjuk: 57 település, 42 elhagyott falu, 7 vár, 2 sánc, 1 várrom, 3 rom, 1 toronyrom, 2 városrom, 9 templomrom, 1 kolostorrom, 1 római sánc, 1 római rom, 3 görögkeleti monostor, 1 templom, 1 tégláégető, 1 raktár a Duna-parton. Összesen 133 jelölt és megnevezett objektum. Az 1. és a 39. szelvény a határvonal kiindulópontja, ezért átfedés van a kettő között. Így kétszer szerepelnek Szalánkemén város romjai és Titel település (a város rajza mindkét térképen más).

A jelkulcs

Modern értelemben vett jelkulcsról még nem beszélhetünk. A korban a kartográfia még a művészetek csoportjába (is) tartozott. Ezt leginkább a települések ábrázolásában lehet nyomon követni. A városokat – nagyságuktól függően – kis ábrák (szimbólumok) jelölik. A tornyok és a házak nagysága, száma érzékelteti a településhálózatban elfoglalt rangjukat. Elég nehéz két egyforma településábrát találni, ha mégis, akkor a méretben van eltérés. A török uralom alatt lévő városok tornyain természetesen félhold látható.

Az egyházi-vallási építmények osztályozása is kifinomult, nem csak a spirituális jelentősége miatt, hanem mert a határ a két vallás találkozási pontja is. A kolostorokat, monostorokat,¹³ templomokat külön ábrával jelölték, ahol tudták, a templomok rangsorolását is feltüntették. (Itt sem találunk két egyforma ábrázolást.)

A legtöbb település: város, vár, őrhely, torony, templom, görögkeleti monostor, rak-tár, tanya stb. látképszerű megjelenítést kapott. Mindez különösen látványos a lerombolt objektumok esetében. A szimbólumok színe piros, az ókori romok fekete színűek – de az elhagyott falvakat is fekete színnel ábrázolták.

Az államhatár jelölése

Vizsgálódásunk másik szempontja a határ megjelölése, hiszen a térképmű ezért készült. Nem elemezzük a határ – történelmileg változó – fogalmát.¹⁴ Az államhatárokat a XVII–XVIII. században egyrészt írásban – a békeszerződések mellékleteként rögzített határleírásokban –, másrészt vonalként, térképeken rögzítették.

A határ térbeli megjelölése elválaszthatatlan a határjelek fejlődésétől, típusaitól.

Az államhatár határjelei nem különböznek a birtokhatárok megjelölésétől: ezt vették alapul az országhatárok kijelölésénél. A határnak jogelkülönítő szerepe van, ezért szilárd pontokat jelöltek meg. A birtok kiterjedését jelölő természetes végső pontok: fák, források, dombok, hegycsúcsok, sziklák mellett, nagy szerepet kaptak a birtok határát jelölő mesterséges jelek: földhányások, faoszlopok, élő fába vésett jelek. Később megkettőzték a jeleket, a régiek mellett újakat állítottak fel.¹⁵ A határjelek bizonyos távközökben követtek egymást. Később az égtájak szerint is megjelölték az egyik határjeltől a másikig követendő irányt. A határjelek egyre sűrűbbek lettek, egyre közelebb és közelebb kerültek egymáshoz.

Előfordult, hogy a határjel két szomszéd közös földjén feküdt, tehát az közös birtokukban volt. Ez már jogi problémákat vetett fel. Nem ritkán nagy, fő és közös határjelet külön-

¹³ A kolostor és a monostor elnevezést egyaránt használták. A latin és görög eredetű elnevezések a keleti és nyugati egyház szétválásával magyarázhatók. A monostor a monasztikus rendek templommal egybeépített telepe, amely a rend tagjainak életszükségeit (szállás, étkezés, ima, önellátó ipar, gazdálkodás) hivatott kiszolgálni. A kolostor csak szerzetesi szállásépület, melyhez templom is csatlakozhat (nem fontos egybe építeni), de nem tartalmaz teljes kiszolgáló egységet. *Engel Pál – Kristó Gyula – Makk Ferenc*: Korai Magyar Történeti Lexikon, IX–XIV. század. Budapest, 1994.

¹⁴ Lásd *Suba János*: Az államhatár fogalmának változásai a magyar földrajzi szakirodalomban In: Az Integrálódó Európa politikai földrajza III. Magyar politikai földrajzi konferencia, Pécs, 2002. november 7–8. Szerk. *Reményi Péter*. PTE TTK FI. Pécs, 2004. 125–129. o.

¹⁵ *Suba János*: Az állam szuverenitásának jelképe a földrajzi térben: az államhatár határjelei. *Jogtörténeti Szemle*, 2007. különszám, 55–63. o.

böztettek meg a határjelek sorában, azaz a határjelek között rangbeli különbségek voltak. Egyeseket ugyanis *capitalis* vagy *capitaneus* metának, vagyis fő határjelnek neveztek. A többiekhez képest az ilyen nagyobb és kiemelkedőbb határjelek rendszerint a megjárt és leírt határ kezdő vagy végpontján helyezkedtek el. Az is előfordult, hogy két vagy több határ összeszőgellésénél is fő (principalis) határjelet állítottak.¹⁶

A határjelek anyaga általában a helyszínen találtakból került ki, melyeket szükség szerint átalakítottak, hogy alkalmasak legyenek feladatuk betöltésére, tehát „láthatóvá tegyék” a határt. Lehetek természetes vagy mesterséges jelek, de gyakori volt az is, hogy természetes objektumot alakítottak át. Ilyen lehetett például az élő fa, amelybe keresztet véstek, így segítve elő a jobb felismerhetőséget.

A természetes határjelek között kiemelkedő fontosságúak a vízfolyások: folyók, patakok, erek, (*fluvius, rivulus, meatus aque, aqua*). Amikor a határt vízfolyás alkotta, a határvonal a sodorvonalra esett, ám ha a folyó vagy patak idővel megváltoztatta a medrét, birtokzavar keletkezett, akár követte új folyást a határ, akár maradt az elhagyott mederben (*halvány, morotva, holtág, alveus*). Később a vízfolyások mellett, a parton, földkupacot, meta terreát hánytak, így jelezték a határ állandóságát.¹⁷

A hegyek eleve kijelölték a határ futását. Ahol nem volt ilyesmi, ott mesterségesen hoztak létre dombokat, halmokat. A legegyszerűbb mesterséges határjel a földhányás (*meta terrea*) volt. Később a földhányásokat megjelölték, legtöbbször valamilyen jellemző kődarabot rejtettek el bennük, azért hogy, a határjel akkor is a helyén maradjon, ha a földkupac megsemmisül, így a határjel újból „feldombolható” legyen. A halmokban és földhányásokban elhelyezett kövek már formázott kövek, általában malomkövek voltak („*perforata*” kő, „*lyukas*” kő). Az ilyen kövekre könnyen rá lehetett ismerni. Különösen fontos pontokon – általában két-három falu határa találkozásánál – erősítették meg a határt.¹⁸

A határfa a határ megjelölésére szolgáló, megjelölt élő fa. Magyarországon különösen a XIII–XV. században volt elterjedve a kereszttel megjelölt határfák használata. A határ kijelölésekor azokat a fákat használták fel határjelül, melyek a határvonalba estek, és különös, sajátos alakjuknál fogva kiténtek a többi közül, és így magukra vonták a figyelmet. Ilyenek lehetnek az úgynevezett „ikrus, vagy ikerfák (*bifurcata*), vagy egy töről növő hármás (*trifurcata*) fák. A határjelül kijelölt fák között az ország jóformán mindenféle fafajtája előfordult, de a leggyakoribb a tölgyfa volt, három néven is (*quercus, ilex, cherfa*) megnevezték.

Kezdetben a törvénycikkék még összemosták a magánbirtokok és az államhatár megállapítását. A magyar állam határainak fogalma csak a XVIII. századra kristályosodott ki, és a század végére a valóságban is megszilárdult. A határkiigazítás immár nem egyszerűen magánjogi aktus lett, hiszen a magánbirtokhatár (*limes privatus*) megvonása semmilyen befolyásolta az új államhatár vonalának megállapítását.¹⁹

¹⁶ Suba János: Az államhatár és határjelei. In: „Az ezer éves magyar rendvédelem. Rendvédelem-történeti füzetek, XI. évf. 14. sz. Budapest, 2005. 120–126. o.

¹⁷ Suba János: A magyar államtér elhatárolódásának kérdéséhez. In: Régiók a Kárpát-medencén innen és túl. Szerk. Gulyás László. Eötvös József Főiskola, Baja, 2007. 439–443. o.

¹⁸ Suba János: Államhatárok – a földrajzi tér elválasztása. In: Geographia generalis et specialis Tanulmányok a Kádár László születésének 100. évfordulóján rendezett tudományos konferenciára. Szerk. Szabó József, Demeter Gábor. Debrecen, 2008. 381–386. o.

¹⁹ Suba János: A történelmi Magyarország államhatáráról szóló törvények. In: „Az ezer éves magyar rendvédelem. Rendvédelem-történeti füzetek, XI. évf. 14. sz. Budapest, 2005. 102–119. o.

A határvonal határjelei

A határjelek képi ábrázolása két külön – számozás nélküli – szelvényen történt. Ezen szelvényeket a 40. és a 41. számmal jelöltük. Ezek segítségével tudjuk könnyen azonosítani a térképen a számozott határjeleket, melyek látrajzai a gyors felismerést szolgálják.

A 40. szelvény külön megmagyarázza, hogy hogyan kell értelmezni a jeleket: a halmokhoz írt számok megegyeznek a szelvényeken található halmok számával, a kisebb szám(ok) pedig, a halmok környezetében egyszerű járólépésben mért távolságokat jeleltik meg stb.

A 40. szelvényen 67 képet, (látrajzot, keresztmetszetet) találunk. A cím mellett, baloldalt, a 3-as térképen lévő határjelcsoportot láthatjuk. (Itt határváltás történik: a határvonal a szárazföldről vízi szakaszra vált.) Ugyancsak a cím mellett jobboldalt tájékoztató szöveget találunk a határ irányának a megmagyarázására.

Középen, az első két sorban a 15. térképszelvényen található határszakasról 21 határjelet találunk. Ez alatt a 16. térkép határszakaszáról két sorban 29 határjel-ábrázolást látunk. Alul baloldalt a 17. szakasz 4 határjele, mellette a 18. szakasz 7 határjel ábrázolása található. Ez alatt pedig a 18. határszakasz keresztmetszeti rajza az 1–29. határjel között, igen érzékletesen.

Jobboldalt alul, találjuk a 19. szakasz 1–10. határjel közötti keresztmetszetét, valamint – ugyancsak a 19 szakasz – két, kör alakú keretbe, rajzolt a 11. és a 12 határjelének keresztmetszetét.

A 41. szelvény összesen 25 ábrájából 15 darab kilenc határszakasz keresztmetszetét mutatja be, 10 darab pedig különböző határjelek látképe. Az ábrázolt szakaszok: a 20. határszakasz 2. és 3. jele, a 21. szakasz 1., 2. és 3. jele, továbbá a 22. szakasz 4–6. jele, illetve (más szemszögből) az 5–6. és a 7–8. határjel. A 23. szakasz határjelzői közül a 2. és 3. határjel elhelyezésének látképét, valamint a 4. és 7. határjel közötti határszakasz keresztmetszetét, a 24. szakaszból az 1–5. határjelek keresztmetszetét, valamint az 5. határjel látképét láthatjuk.

Az erdélyi–marosi határszakaszból, a 26. szakasznál az 1–4. határjel keresztmetszetét, valamint a 8–12. és a 12–13. látképét láthatjuk. A 27 szakaszból a 2., 3., 5., 8., 11. határjel látképét és a 10–12., 12–13. keresztmetszetét találjuk. A leghosszabb keresztmetszet a 28. térkép 1–24. határjelek közé eső szakasza, illetve a 29. térképen a 6–16. határjelig (a Maros folyóig) terjedő határszakaszé.

Határjel – határdomb (határhalom)

A határdombok a valóságban magasabbak voltak egy embernél, a közepükbe pedig fát ültettek, hogy még jobban kiemeljék mesterséges jellegüket. Fele-fele arányban építették őket a Habsburg és török fél munkásai. Sík vidéken egymástól 300 lépés (kb. 200 m) távolságra hányták fel a határhalmokat. Erdős részeken a határvonal töréseit állandósították határhalmokkal.

A térképen szereplő határjelek zöme határdomb, középen fával, találunk azonban olyan határdomb-ábrázolásokat is, amelyek közepéből hiányzik a határfa. Térképi rajzuk néha követi a dombformát, sokszor egyszerűen háromszög alakúak; a fa stilizált képe is látszik rajtuk. Színük általában szürke, de fekete színben is előfordulnak. A rajzok azért

könnyítették meg a határhalmok azonosítását, mert a határjel közvetlen környezetéről is készítettek madártávlati képet, amelyen a jelek melletti fák távolságát és irányát is feltüntették. A keresztmetszetek pedig, a magasságadatok révén, a határvonal irányának és jeleinek további meghatározásához nyújtottak segítséget.

A határvonal leírása²⁰

A cisdanubiai – Dunán inneni – szakasz (Horvátország–Bosznia)

(1.) Szalánkemén (Slankamen) város romjaitól délre indul, nyugati irányba tart, a térképen 51 számozatlan határdomb van. (2.) A határ egyenes vonalként északkelet–dél-nyugati irányba tart, 90 határdomb jelöli, amelyek egyenlő távolságban helyezkednek el. (3.) Irányát tartva Mitrovicától északnyugatra eléri a Száva folyót, egy folyókanyaron át képezi a határt, majd újra a szárazföldre lép. A határváltás a térképen jelölve van (1. a határ jelkulcsát), két fa között tart nyugati irányban, ahol újra eléri a Szávát. A határ töréseit 8 határdombbal jelölték meg. (4.) A határ további északnyugati futásának 17 töréspontját 23 határdomb jelöli. Morovig (Marót) romjainál a Studva patak torkolatánál éri el a Boszut folyót, dél-délkeleti irányban követve azt, a Szávába torkollása után Száva a határ. A déli kanyar és Ratzka (Racs) erődje után nyugati irányban követi a folyót. (5.) A Száva, kanyarok nélkül, az elhagyott falvak és őrhelyek mellett kelet–nyugati irányban halad, a határ a partvonal. (6.) A folyó északra tart, majd, (7.) több kanyart leírva, nyugati, északnyugati irányba, majd (a 8. szelvényen) kelet–nyugati irányba, később, (9.) dél-délkelet felé kanyarogva újra irányt vált, északnyugati irányba tart, és egy újabb kanyar leírása (10.) kelet–nyugati irányban halad tovább. (11.) Ezt az irányt tartva (12.) Jaszenovácánál (Jassenovitz) az Una folyó (mely itt ömlik a Szávába) lesz a határ. Az Una futását követve déli irányban (13.) Dabica (Dubitz) városánál nyugati irányba tart. (14.) Uncsa (Umcsan) városa előtti a Trisna folyó torkolatáig van jelölve a határvonal. A vitatott terület, amelyről nem tudtak megegyezni, nem került kitűzésre, és így ábrázolásra sem.

A kitűzött szakasz (15.) szárazföldön halad tovább, az Una folyótól 1,5 órányi távolságra északra lévő Ktepate-hegységtől indul északnyugatra. A határvonal töréseit 26 számozott és 1 számozatlan határjellel állandósították. (16.) Az északi irányt tartva Boinik várának romjáiig 11 törést 12 számozott határjellel jelöltek meg. Onnan éles fordulattal nyugati irányt vesz. A 11 törést a 13–23. számú határjelek állandósították. Tovább haladva a határ előbb egy név nélküli patak folyását követi, majd újra szárazföldön halad – 9 törését a 24–33. számú jelekkel állandósították –, míg eléri Bukov folyót, amely a Glinába torkollik. A torkolattól 24 számozott határjel sorakozik. (17.) A Glina folyását követve délkeleti irányba tart, majd a Rabna folyó lesz a határ; azt elhagyva déli irányban kétszer törik meg a határvonal, a töréseket 4 számozatlan határdomb jelöli. (18.) A határ délkeleti, déli irányban eléri a Korona folyó egyik mellékfolyóját, azt követve Korona folyó lesz a határ. A szárazföldi határ törését 7 határdomb jelöli. Ahol a mellékfolyó a Koronába ömlik, a parton határdomb emelkedik. Előbb a Korona futását követi, majd szárazföldire

²⁰ A leírásnál a mai északi irányt vettük alapul. A zárójelben írt számok a szelvények számát jelentik, így a térképen nyomon lehet követni a határvonal menetét.

vált, dél-délkeleti irányba tart, ahol 21 számozott határdomb jelöli ki a határt. (19.) Innen a Rakovitza patak medrét követi délre, majd újra eléri a Korona folyót. Azt követve L alakot ír le nyugatról délre, és eléri Dresnik várának romját. Eddig 10 számozott határdombot jelöl a térkép. A Korona folyó eredetétől (2 számozott határjel) a Plitvicai-tó mellett halad a határ keleti irányban, és fekvő U alakot ír le (emiatt nagyobb a 19. térkép mérete), majd délkeleti irányt vesz fel, (20.) és enyhe görbülettel észak-déli irányban halad tovább. A 2 számozatlan határjel a hegyeken át vezető utak mellett került elhelyezésre. (21.) Az enyhén ívelő határ északnyugat-délkeleti irányban még három utat keresztez, mindegyik mellett határdombot emeltek. (22.) Az észak-déli irányt tartva ötször törik meg, amit 8 számozott határjel tesz láthatóvá. (23.) Ez után nincs éles törés, 7 számozott határjel mutatja a határ menetét. (24.) A Kerka folyó melletti Knin várostól északnyugatra levő hegyen van a végpont. Addig kétszer törik meg, 5 számozott határjel jelzi a töréseket. Az utolsó határjel a Veliko Brdo hegy Medvina Glawitza (Medvedjak im Debelo brod) nevű csúcsán áll. Elméletileg itt éri el a Habsburg-török-velencei hármass határt. Innen szaggatott vonal jelöli a török-velencei határt, amely délkeleti irányban fut tovább, kikerülve Knin városát. A térképszelvényeken 327 határjel található.

A transdanubiai – Dunán túli – szakasz (Bánát–Erdély)

(39.) Tisza torkolatától, illetve vele átellenben a Duna partján lévő Szalánkemén város romjaitól délre kezdődik, a Szerémségben. Észak-déli irányban a Tisza folyása (38–35.), Szegedtől északra (35.) a Maros folyó a határ (34–29.) kelet-nyugati irányban. (29.) Szamnál éles töréssel szárazföldre vált, iránya észak-déli, menetét 16 számozatlan határjel mutatja. (28.) Az észak-déli irányt tartva éles törésekkel halad tovább, e szakaszon 21 számozott határjel található. (A számozást a rajzoló eltévesztette, egyet nem írt meg, kettőt ugyanazzal a számmal látott el.) (27.) Változatlan irányban hegygerinceken halad tovább, a határvonal éles töréseit 14 számozott határjel emeli ki. (26.) A Bisztra patakig elérve (ahol a Marga patak torkollik bele) 2 számozatlan határjelet látunk. A határ ezután a Marga patakot követi délkeleti irányban, $\frac{3}{4}$ órányira, amíg az két ágra nem oszlik. Onnan szárazföldre vált és egyenes vonallal jelölve, éles törésekkel halad tovább; futását 11 számozatlan és 1 számozott határjel mutatja. (Mintha a rajzoló elkezdte volna megírni a számokat, de abbahagyta.) A jelek közül 6 határdombon nincs fajjelölés. (25.) Ezután éles törésekkel halad dél felé, mígnem eléri a Cserna patak völgyében haladó utat, ahol az Habsburg-török-oláh hármass határba torkollik. Ezen a szakaszon 7 számozatlan határdomb jelöli a határ töréseit. A térképszelvényeken 72 határjel található.

Befejezés

A Marsigli irányításával készült térképmű magas térképészeti-technikai színvonalú munka, minden tekintetben egyenrangú a kortárs térképművekkel. Az európai kartográfia történetében először készült ilyen rövid idő alatt, ilyen hosszú határszakaszról ennyire részletes, speciális, tematikus felmérés. A térképről leolvasható információk az ábrázolt határsáv történeti adatainak és földrajzi viszonyainak valóságos tárházát jelentik a kutatók számára. A térképmű adatainak feldolgozása ezzel a dolgozattal kezdődött el.

BIBLIOGRÁFIA

- Deák* 2005. *Deák Antal András*: Térképek a félhold árnyékából. CD Budapest, 2005.
- Csüllög* 2010. *Csüllög Gábor*: A Bánság változó szerepe Magyarország történeti térszerkezetében. *Közép-európai Közlemények*, III. (2010) 2. sz. (No. 9.) 29–37. o.
- Csüllög* 2007. *Csüllög Gábor*: A Tiszántúl a Kárpát-medence 10–17. századi regionális tagolódásában. *Studia Geographica*, 18. Debrecen, 2007.
- Kisari* 2005. *Kisari Balla György*: Marsigli tábornok térképei. Budapest, 2005.
- Stoye* 1994. *Stoye, John*: Marsigli's Europe. New Haven and London, 1994.
- Suba* 1996. *Suba János*: Magyarország határának kitűzése és felmérése 1921–1925 között. (A határmegállapító bizottságok működése) II. k. 1996. Doktori értekezés. Kézirat.